

De oorlog tot in de top

Carillonspel in de jaren 1940 - 1945

Gijsbert Kok
Heleen van der Weel

Al eeuwenlang bespelen beiaardiers één of meer keren per week hun carillons. De gegevens over het uitgevoerde repertoire tijdens al die marktbespelingen zijn echter schaars. Van sommige plaatsen is informatie bewaard gebleven over de muziek die ieder kwartier door de trommel werd gespeeld, soms zijn gegevens bekend over een proefspel of een beiaardconcours, of is er een incidentele vermelding in een krantenbericht. Maar de programmering van alle reguliere bespelingen heeft nauwelijks een spoor nagelaten in de archieven. Als de beiaardier is overleden en zijn luisteraars met hem of haar, dan is niet meer te achterhalen welke muziek er geklonken heeft...

Sinds 1 januari 2012 ben ik stadsbeiaardier van Den Haag. In de speelcabine hangt een lijst met de namen en jaartallen van mijn twintig voorgangers. Soms vraag ik mij af hoe zij speelden en welk repertoire zij uitvoerden. Zelfs van mijn voorgangers uit de twintigste eeuw weet ik dat nauwelijks. Wat speelden Johan de Zwaan, Henk Herzog en Heleen van der Weel door de jaren heen? De archieven bevatten daar vrijwel geen documenten over – zeker wat betreft De Zwaan en Herzog – en de mensen die bijvoorbeeld De Zwaan bewust hebben horen spelen zijn vrijwel uitgestorven.

Omdat het beiaardspel onderdeel is van de algemene cultuur valt er in grote lijnen natuurlijk wel iets te zeggen over stijl en repertoire. De herleving van de beiaardkunst aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was onderdeel van het oplevend nationalisme. Nederland was in die tijd nog een overwegend christelijk land. De beiaardier zal dus met name religieuze muziek en volksliederen (folklore) gespeeld hebben. De bewaard gebleven opgaven van automatisch klinkende melodieën wijzen in die richting. Er werd destijds weinig beiaardmuziek uitgegeven, dus zullen de bespelingen vermoedelijk gevuld zijn met improvisaties en wellicht arrangementen. Maar in welke stijl? In de eerste helft van de twintigste eeuw bestond er in Nederland een richtingenstrijd tussen de romantische Vlaamse stijl (in het voetspoor van de Mechelse beiaardier Jef Denijn) en de meer klassieke Nederlandse school. In welke stijl speelden mijn voorgangers?

Daar komt bij dat we dit jaar herdenken dat Nederland 75 jaar geleden werd bevrijd van de Duitse bezetting. Het lijkt me interessant om te weten in hoeverre die bezetting gevolgen had voor de gespeelde muziek. Het *Wilhelmus* en *Wien Neêrlands bloed* waren ongetwijfeld verboden, maar verder? Speelden beiaardiers bijvoorbeeld nog muziek van Joodse componisten (Mendelssohn)? Moesten zij nazi-liederen spelen?

Met dergelijke vragen benaderde ik mijn voorganger, drs. Heleen van der Weel.

Als historica zou zij misschien weten wat er over deze materie bekend is en wellicht kende zij nog verhalen uit de Haagse overlevering. Haar antwoord op mijn vragen heeft zij op mijn verzoek opgeschreven in onderstaand artikel. Zij concentreert zich daarbij op de jaren 1940 – 1945.

'Groot dreigend oorlogsgevaar afgewend'

Op 30 september 1938 werd het 'Verdrag van München' gesloten. Vier Europese regeringsleiders hadden in die stad onder andere besloten dat Hitler-Duitsland een deel van Tsjecho-Slowakije - Sudetenland - mocht annexeren. De Britse premier Neville Chamberlain sprak over 'Peace for our time'. De delegaties konden niet vermoeden dat dit besluit zelfs zou leiden tot het spelen van een speciaal programma op het klokkenspel in de Waagtoren in Alkmaar - een stadje en een muziekinstrument waarvan de heren waarschijnlijk nog nooit hadden gehoord. *De Alkmaarsche Courant* meldde immers niet alleen 'dat groot dreigend oorlogsgevaar was afgewend' maar ook dat 'de beiaardier vanochtend de volksliederen van Engeland, Duitsland, Frankrijk en Italië speelde'. Klokkenspeler sinds 1910 W.J. Créfeld volgde blijkbaar evenals velen nauwlettend wat er elders in deze steeds beklemmender jaren gebeurde.

Nationalisme tot in de top: het automatisch spelend carillon en de marktbespelingen

Reeds decennia lang was sprake van een groeiend nationalisme, ook in Nederland. Klokkenspelers konden op twee manieren daarbij aansluiten: door de keuze van de melodieën op het automatisch spel en door hun bespelingen, meestal een uur op marktdagen.

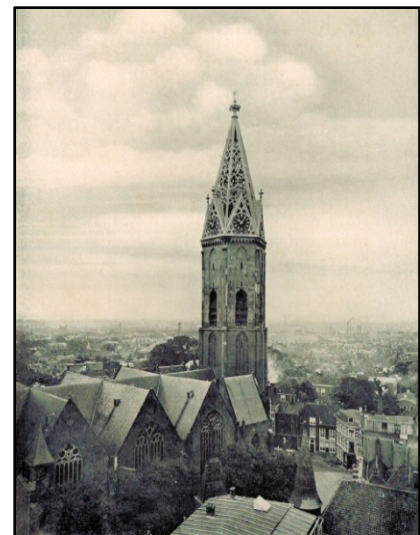
Voor de eigen liederenschat moest weer worden gespeeld en niet 'het buitenlandsch vuil dat ons Volksgezag heeft besmet' schreef in 1913 publicist over talrijke muziekonderwerpen S. Brons. Geliefd werden liederen uit de Tachtigjarige Oorlog, door Adriaen Valerius in 1626 uitgegeven, of uit de bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee* waarvan de eerste uitgave in 1906 verscheen. Ook tijdens de marktbespelingen klonken ze. Welke invloed hadden vijf oorlogsjaren vanaf 10 mei 1940 landelijk op het carillonspel en hun bespelers?

De vijf Haagse jaren: een voorbeeld

In Den Haag was officieel vanaf 1 juli 1928 beiaardier Johan de Zwaan actief. Volgens de nieuwe instructie voor hem en zijn vervanger W. Hubert, gedateerd 26 mei 1936, diende hij in de toren van de Grote Kerk het automatisch speelwerk in de maand mei van nieuwe melodieën op ieder kwartier te voorzien. Bespelingen van een uur waren er vanouds tijdens de marktdagen maandag en vrijdag.

Het automatisch spelend carillon

De *Haagsche Courant* meldde op 4 mei 1940 dat het automatisch spelend carillon zou worden stilgezet van 6 tot 9 mei vanwege het schoonmaken van de grote speeltrommel en het steken van de nieuwe melodieën. De Zwaans keuze kan ook hier weer tekenend voor die tijd worden genoemd: H.J. den Hertog, *Lied van Nederland*, A. Spoel, *Wij willen Holland houden* en *Waarom ik van Holland houd* van E. Wettig Weissenborn. Voor de slag van ieder half uur koos hij Stunz *Wandellied* eveneens uit de al genoemde bundel *Kun je nog zingen*. Op de beide kwartieren klonken zoals gebruikelijk korte 'improvisaties'.

Wat zeer opvalt is, dat er voor de slag van ieder uur maar liefst drie liederen achter elkaar werden gespeeld. Minstens vijf minuten carillonspel moet dat hebben betekend. Kom daar tegenwoordig [in Den Haag] nog eens om! Wrang is dat dit nieuwe, zo Hollandse repertoire klonk vanaf 10 mei 1940, juist de dag waarop Duitse legereenheden Nederland binnenvielen waarna voor het behoud van eigen vrijheid enkele dagen een vergeefse strijd werd gestreden!

Krantenberichten in 1941, 1942 en 1944 tonen dat ook tijdens de bezettingsjaren in mei de trommelmelodieën werden veranderd. De Zwaan koos in 1941 voor een aria uit *Die Jahreszeiten* van Joseph Haydn (*O wie lieblich ist der Anblick*) en op het halve uur een compositie van Catharina van Rennes. Het repertoire in de andere jaren is niet bekend. Dat de situatie naar een dieptepunt en dus naar een eind liep toont het bericht dat op 17 februari 1945 ook het speelwerk én het uurwerk waren stilgezet wegens elektriciteitsgebrek. Het werd stil in het centrum – tot 3 mei.

De bespelingen op maandag en vrijdag

Over de marktbespelingen in Den Haag is niets bekend. Werden ze voortgezet zoals gebruikelijk? Wel gaf De Zwaan volgens de krant 'evenals voorgaande jaren' op 5 december 1940 en 1941 zijn speciale bespeling met alleen maar Sinterklaasliedjes. Het doet vermoeden dat ook de reguliere bespelingen met afwisselende programma's werden gecontinueerd. Onderzoek daarnaar moet nog worden gedaan.

Dat andere gewoonten ook in 1940 doorgingen blijkt uit het bericht "De Haagsche toren weer open" in *De Standaard* van 19 juni 1940. Iedere woensdag- en zaterdagmiddag kon na het halen van een toegangskaartje om 14.00 uur de toren worden beklommen.

De geredde klok die op 5 mei 1945 zes levens redde

Ook in Den Haag werden in 1943 de meeste kerkklokken gevorderd. Dat gold ook voor de Haagse Toren – uitgezonderd het carillon en één functionele luid- en slagklok. De grootste, ongeveer 6.000 kg wegende monumentale luidklok - gegoten in 1541 - werd gered door een truc. De toreningang werd versmald met oud uitziende balken. De collaborerende transporteur werd gehouden aan de bepaling, dat aan een gebouw niet mocht worden gebroken, waardoor deze klok achterbleef en in de torenhal verdekt opgesteld de oorlogstijd overleefde. Kort voor de bevrijding werd ze opgetakeld en kon ze op 5 mei 1945, samen met de kleine, door de bezetter al die jaren toegelaten functionele klok 's morgens om 8 uur de bevrijding aankondigen. Juist enkele minuten eerder waren zes jongelui door enkele SS'ers bij het Catshuis tegen een muur gezet om te worden gefusilleerd: zij hadden zich getooid met **ORANJE**. Het luiden van de beide klokken om 8 uur bracht de SS'ers zo aan het schrikken dat zij wegluchtten, de jongeren bevend en geschokt maar levend achterlatend.

De niet gewenste vlag

De *Haagsche Courant* van 3 juli 1942 meldde dat op de dag van de installatie van de nieuwe burgemeester van Den Haag - prof.dr.mr. H. Westra, lid van de NSB - de zwart/rode NSB-vlag van de Haagse toren had gewapperd. Dat werd als zeer ongepast aangemerkt. Op de toren van de Grote Kerk behoorde alleen 'de vlag van het volk' – de nationale driekleur - te worden gebruikt en geen enkele andere. Die vlag en geen andere werd daarom 5 mei 1945 overall uitgestoken. Op een plek in de toren van het Vredespaleis werd geschreven: *Op den*

dag der Bevrijding 5-5-1945 [enkele handtekeningen]. Om 11.00 uur werd de driekleur geheschen. Sinds die feestelijke meidagen van 1945 wordt tot heden bij belangrijke gebeurtenissen steeds 'de vlag van het volk' gebruikt, op 5 mei 2020 dus al 75 jaar in vrede en vrijheid.

Carillongebruik elders in het land

Ook over het gebruik van de carillons elders in het land is het een en ander bekend, verspreid maar spaarzaam. Reguliere bespelingen gingen gewoon door evenals extra concerten. Er was een sollicitatie-oproep voor een nieuwe beiaardier in **Enschede** in 1942 (met negen gegadigden – verplicht te spelen werk onder andere van A.J. de Groot *Merck toch hoe sterck*). Nieuwe instrumenten werden in gebruik genomen: in **Leiden** werd het spel in de stadhuistoren in het najaar van 1940 functioneel evenals de kleine klokkenreeks in **kasteel Nijenrode** (Breukelen). Ook **Hoogeveen** kreeg een nieuw carillon dat op 15 maart 1941 officieel werd overgedragen. Het uitgeven van nieuwe beiaardcomposities kon nog worden gerealiseerd door de Nederlandsche Klokkenspel-Vereeniging (NKV), voordat deze op 16 maart 1943 werd ontbonden.

Doel van veel beiaardiers werd toch ook het bemoedigen van de bevolking door de keuze van de melodieën op de speeltrommel en indien mogelijk ook door de programmering van de bespelingen. Het bekend geworden gedicht van Ida Gerhardt *Het carillon* dat in 1941 in *De Gids* werd gepubliceerd getuigt hiervan.

Het gebruik van het automatisch spel

Zoals al werd gemeld waren de liederen van Valerius als uiting van nationale gevoelens gewild. Dat blijkt bijvoorbeeld in **Arnhem** in 1941. Het college van B&W c.q. de burgemeester koos er toen voor – afwijkend van het voorstel door beiaardier J. Oremus – de Valeriusliederen *Merck toch hoe sterck* en *Waer dat men zich al keert of wendt* op het automatisch spel te laten klinken. 'Valerius' werd ook gekozen voor de nieuwe beiaard in **Leiden**. Vanaf het najaar 1940 klonk daar voor de slag van ieder hele uur *O ghy stad van Leyden* (melodie bij *G'lijk den grootsten rapsack*), en het *Wilt heden nu treden* – dus hier ook meer dan één melodie achter elkaar. Het half uurspel liet horen *Lied voor Nederland*. Op kwart voor heel klonk de canon van Cornelis Schuyt *Zalight Heer Holland en zegent Leyden* en op kwart na het hele uur een fragment van Sweelincks bewerking *Est-ce-Mars* (bekend geworden als *Wie gaat mee over zee*). Nationalistischer kon de keuze bijna niet zijn.

Nicolaas Bruyn in **Almelo** wist met enige vindingrijkheid voor het hele en halve uur specifieke vaderlandse liederen op de trommel te steken die de oorlog door hebben geklonken. Dat gold niet voor de keus van Jacob Vincent in **Amsterdam**. Op het automatisch speelwerk klonk al enkele jaren voor de slag van ieder half uur het patriottenliedje 'Als is er ons prinsje nog zo klein – hoezee – toch zal hij later stadhouder zijn – hoezee'. Langzamerhand was deze tekst omgevormd tot *Al is' t prinsesje nog zo klein – hoezee – eens zal zij koninginne zijn – hoezee*. In 1943 hield de NSB-voorman Anton Mussert een redevoering op de Dam die op grammofoon werd opgenomen. Toen deze later

The image shows three staves of musical notation in G major (one sharp) and 6/8 time. The lyrics are written below the notes. The first staff ends with a double bar line and repeat dots. The second and third staves continue the melody and lyrics.

Al is er ons Prins-je nog zoo klein, en hoe-zee! Al
is er ons Prins-je nog zoo klein, al-e-vel zal hij stad-hou-der zijn; vi-
vat O-ran-je, hoe-zee! Vi-vat O-ran-je, hoe-zee!

werd beluisterd was, na de retorische uitroep van Mussert: “Als wij eenmaal aan de regering zullen zijn” ..., het begin van het halve uurspel te horen ... Binnen twee uur was dit lied van het automatisch spel verdwenen...

De beiaardier kon natuurlijk ook ‘neutrale muziek’ kiezen. Gerrit Misset in **Zierikzee** bijvoorbeeld liet vanaf 2 september 1940 een jaar lang op het hele uur een fragment uit Schuberts *Rosamunde* en op het halve uur het lied ‘Des Zomers’ van Catharina van Rennes klinken. Tot slot een **Utrechtse** symboliek. De Hemony-klokken van de Domtoren werden in sneltreinvaart op 10 mei 1940 al grotendeels verwijderd en opgeslagen. Op 1 november 1945 was het mogelijk het automatisch spel weer in werking te stellen. Daarbij werd teruggegrepen naar de melodieën die vanaf april 1940 tot de demontage een maand later hadden geklonken: op het hele uur het kerklied *Halleluja, lofgezongen Jezus Christus, Onze Heer* en op het halve uur het Valeriuslied *O Heer die daar des Hemels tente spreidt*, toen bekend als *Bede voor het Vaderland* – het klonk weer alsof er sinds mei 1940 niets was gebeurd ...

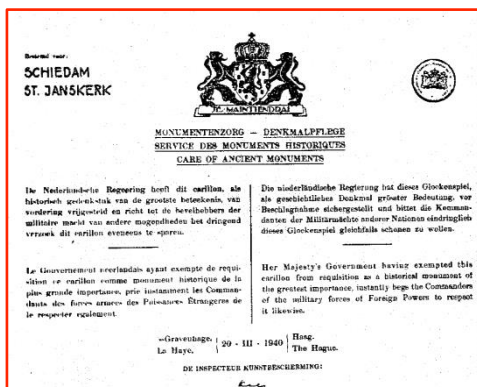
De beiaardier in overheidsdienst

Hoe verging het de beiaardier als ambtenaar? In **Leeuwarden** weigerde Rients Beintema een verklaring van niet-Jood zijn te ondertekenen en zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. Daarom vertrok hij met zijn gezin naar Gaasterland. De klokken werden in 1944 uit de toren gehaald en verborgen om ze te sparen – met succes.

Sommige beiaardiers hebben te maken gehad met NSB- of pro-Duitse burgemeesters, bijvoorbeeld in **Sneek, Heusden, Schoonhoven, Den Haag, Amsterdam en Weesp**. Ook dat kon van invloed zijn. In **Weesp** werd de als zeer Oranjegezind bekend staande Jacob Vincent ontslagen omdat hij weigerde nationaal-socialistische liederen te spelen. De **Schoonhovense** beiaardier A.C. Lensen weigerde zelfs tijdens de gehele oorlogsperiode te spelen, ook niet op aandringen van de NSB-burgemeester. Hij hanteerde daartoe de smoes ‘dat een langdurige reparatie het onmogelijk maakte de reguliere bespelingen te geven’. In **Amsterdam** diende Paleisbeiaardier Jacob Vincent in de loop van 1940 aan zijn nieuwe werkgever zijn programma’s voor te leggen. Op den duur werd hij op non actief gesteld – was dat soms na de bovengenoemde pijnlijke situatie met Mussert in 1943? Flucie van Bergen in **Sneek** werd door de NSB-burgemeester op 15 oktober 1943 eervol ontslagen ... nadat de klokken waren afgevoerd... en de functie werd opgeheven.

Het verwijderen van het carillon

Talrijk zijn de carillons die verloren zijn gegaan, door bombardementen of door vordering. Soms betrof het instrumenten die nog maar enkele jaren eerder nieuw waren geplaatst zoals in **Vught, Hoorn of Meerssen (L)**. Op den duur waren er nog maar ongeveer 50 over. In **Sneek** was het gevorderde carillon voor het laatst te horen op maandag 6 september 1943 's avonds van 20.30 tot 21.30 uur. Beiaardier Flucie van Bergen liet toen over het centrum van Sneek onder andere klinken *Pake syn klok wier in treftige klok*, het Wilhelmus, Wilt heden nu treden, het Friese Volkslied en als afsluiting *Ases Tod* uit de Peer Gynt Suite van Edvard Grieg. Vijf dagen later werden de 25 klokken weggevoerd en keerden

niet meer terug. Van Bergen pakte symbolisch de draad weer op door tijdens de Dodenherdenking op 4 mei 1949 te beginnen met *Ases Tod*, waarna de volgende dag het nieuwe spel officieel werd geïnstalleerd. Zo zijn er vele voorbeelden te noemen inzake deze brute klokkenroof - en soms de terugkeer van verloren gewaande klokken.

Het teloor gaan door bombardement of vordering moet ook voor de, soms bij zijn toren al jarenlang zeer betrokken bespeler, emotioneel zijn geweest. Het is nauwelijks verwoord en niet meer te achterhalen. Iets klinkt door in de waarneming van de latere Utrechtse stadsbeiaardier Chris Bos. Hij was op de Domtoren aanwezig voorafgaande aan het moment waarop Jan Wagenaar op 31 augustus 1945 - toen Koninginnedag - om 12.00 uur voor het eerst weer het carillon zou bespelen, te beginnen met *het Wilhelmus*: hij voelde toen de spanning die dat bij zijn leermeester teweeg bracht.

Een aantal beiaardiers - ongeveer twaalf - was door de klokkenvordering ongewild verstoken niet alleen van inkomsten maar ook van pensioenopbouw. Na 1945 werd door Flucie van Bergen, in samenwerking met het bestuur van de NKV, actie ondernomen om tot een aanvaardbare regeling te komen.

De programmering aangepast ... of bespelingen plotseling beëindigd

Niet alleen de keuze op het automatisch speelwerk werd beïnvloed. Dat gold ook voor de bespelingen. In **Groningen** wenste de *Ortskommandant* de beiaard in de Martinitoren te behouden als een soort 'prive'-speeldoos. Voorwaarde was dan wel dat beiaardier Jacob Everts vanaf 1943 veel bespelingen zou geven. Hij deed dat door neutrale liederen te kiezen en veel Nederlandse volksliedjes een in het Duits vertaalde titel te geven. Zo werd de fraaie zeventiende-eeuwse Martinibeaard behouden.

Bespeelster Maria Blom die in **Gouda** vanaf november 1944 de zieke Henri C.J. de Man verving, in haar eigen woorden: 'Alles wat met Oranje te maken had, was hier in Gouda verboden. Maar wie zal een beiaardier beletten wat wiegeliëdjes te spelen. Die kunnen toch ook voor iedere baby bedoeld zijn? Het 'Daar is een kindetje geboren op 't toppeltje van 't huis', zong de beiaard op een dag - omdat in het Canadese Ottawa op 19 januari 1943 prinses Margriet was geboren. En tijdens een andere bespeling vijftig keer de zware luidklok aanslaan (waardoor het luiden van de klok werd gesuggereerd) kwam weer bij een ander liedje te pas (...). De Man - tevens organist van de Sint Janskerk - was een goed improvisator en menig verboden lied werd met veel plezier bewerkt en gespeeld', aldus Maria Blom. Dat soort improvisaties moet ook zijn uitgevoerd door de **Deventer** beiaardier F.W. Haarbrink jr. In de eerste oorlogsjaren probeerde deze op zijn manier uitdrukking te geven aan veler gevoelens. Kort na de capitulatie - 15 mei 1940 - zette hij niet alleen een Valeriuslied op de lessenaar maar ook het *Wien Neêrlands bloed* - tot 1933 het nationale Volkslied. Overigens verbood in Deventer de bezetter alle beiaardmuziek.

In **Arnhem** moeten de reguliere bespelingen nog lange tijd zijn doorgedaan. De beiaardier kreeg echter op 19 april 1944 van de gemeentesecretaris het verzoek 'niet te spelen tijdens luchtalarm of de bespeling te staken zodra het luchtalarm afging' ...

Zijn er beiaardiers 'fout' geweest ?

Er zijn enkele beiaardiers geweest die open stonden voor het gedachtengoed van bijvoorbeeld de al genoemde Nationaal-Socialistische Beweging en zich er zelfs bij aansloten. In **Enschede** was Benno de Bruin actief voor de Kultuurkamer. Hij overleed echter vóór 1945. **Nijkerk** (sinds 1907) en **Barneveld** (sinds 1927) kenden de als beiaardier gedreven Johan W. Meyll - lid van de NSB - die zich sterk inzette voor de herwaardering van de klokkenspelcultuur in Nederland. Dit lidmaatschap kan er de oorzaak van zijn geweest dat hij in **Heusden** twee bespelingen gaf vanwege de installatie van NSB-burgemeester A.M.G. Tomaes op 9 mei 1942. 'Kameraad Meyll, beiaardier te Nijkerk, zal Zaterdag het carillon bespelen en Vrijdagavond de feestelijkheden inluiden' meldde het *Nieuwsblad het land van Heusden en Altena* op 8 mei. Weigerde de Heusdense klokkenist Chr. Merckx te spelen? Een maand eerder had Johan Meyll al gespeeld bij de installatie van de nieuwe NSB-burgemeester van **Amersfoort**, is uit de *Amersfoortsche Courant* van 11 april 1942 te vernemen. Meyll én Benno de Bruin hadden beiden op 1 juli 1939 een concert gegeven op de nieuw in gebruik genomen beiaard van **Hoorn**. Hoe zouden zij het vorderen van dit spel op 24 maart 1943 hebben ervaren?

Toen in **Nijkerk** de Canadese bevrijders binnentrokken werd op het carillon onder andere *het Wilhelmus* gespeeld. Dat kan bijna niet door Meyll zijn gedaan maar waarschijnlijk door zijn latere opvolger H.C. Teygeler. Johan Meyll werd in 1945 geïnterneerd en ontslagen. Volgens Cees Roelofs, toen beiaardier van onder andere de Amsterdamse Oude Kerk, een te zware straf.

In **Haarlem** was in 1941 Jacques Vermaak tot bespeler van de Sint-Bavoklokken benoemd. Hij wilde onder andere 'het klokkenspel dienstbaar maken aan een gelouterde volkscultuur' en zette zich daar zeer voor in, ook op landelijk niveau. Op 6 september 1942 werkte hij op de Paleisbeiaard in Amsterdam mee - in plaats van Jacob Vincent -aan het eerste 'Nationale Zangfeest' met, volgens *Het Vaderland*, op de Dam duizenden zangers en zangeressen. Na de oorlog werd hij geschorst en vertrok hij voor een aantal jaren naar Zuid-Afrika. Inmiddels kwam na mei 1945 langzamerhand het uitkeren van geleden oorlogsschade op gang. Mede door het nieuwe elan en door het lokaal koppelen van het gieten van nieuwe luidklokken aan een actie voor een carillon kwam een sterke uitbreiding van instrumenten tot stand waardoor Nederland thans over ongeveer 180 toreninstrumenten beschikt én een actieve, inmiddels 102 jaar oude *Koninklijke Nederlandse Klokkenspel-Vereniging*.

Bronnen en literatuur

(Rinus de Jong, André Lehr, Romke de Waard (red.), *Zingende Torens van Nederland* (losbladige uitgave vanaf 1966)

F. Timmermans, *Luidklokken en beiaarden in Nederland* (Amsterdam 1950²)

Taeke E. van Popta, *Het Sneker klokkenspel* (Heerenveen 2013)

Tijdschrift 'Klok en Klepel', uitgegeven door de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging:

Nr. 2 (december 1961) / nr. 48 (juni 1992) / nr. 50 (juni 1993) / nr. 54 (juni 1995) / nr. 76 (september 2001) / nr. 93 (december 2005) / nr. 101 (december 2007).

<http://in.beeldengeluid.nl/collectie/details/expressie/77700/false/true?fbclid=IwAR3UX6YfB6D4-3RnnjULtUGmDPht6fbDVppkoQJgLDZaM bA0 B1-5AZmoE>

Een filmpje (totaal 6 minuten) waarin Johan de Zwaan 'Wien Neêrlands bloed' speelt op de beiaard in de Haagse Toren (1935), gevolgd door een processie in Den Bosch. Daarna beiaardspel door Th.C. Ferwerda in de - toen nog niet verwoeste - Abdijtoren te Middelburg en als afsluiting een kerkdienst in Zeeland, met preek en koorzang. NB: beeld en geluid van het spel van De Zwaan lopen niet synchroon.

Illustraties

- Anonieme fotograaf, De verwoeste Eusebiuskerk na de slag bij Arnhem september 1944. Op de kerkvloer enkele uit de toren gevallen klokken. (Arnhem, Gelders Archief).

- De toren van de Haagse Grote of Sint-Jacobskerk met de te zware gietijzeren bekroning sinds 1866 ('de slaapmuts'). Deze werd tijdens de torenrestauratie van 1951-1957 vervangen voor de huidige spits.

- Tekst inzake de klokkenvordering (in vier talen):

De Nederlandsche Regeering heeft dit carillon, als historisch gedenkstuk van de grootste beteekenis, van vordering vrijgesteld en richt tot de bevelhebbers der militaire macht van andere mogendheden het dringend verzoek dit carillon eveneens te sparen.

- *Klokken luiden Vrede.* Voor mannen- of gemengd koor. Muziek Jos Franken Jr. met tekst van G.J. van Zuylen (3 pag.). Nederlands Muziek Instituut Den Haag.

